

О. М. ХОЛОДЬОН

Інститут української мови Національної академії наук України
м. Київ, Україна
Електронна пошта: kholodonolena@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7546-6479>

ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЄСЛІВНОЇ ЛЕКСИКИ Й СЕМАНТИКИ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ

У статті порушено проблему представлення дієслівної лексики й семантики в українських діалектних лінгвогеографічних працях. Установлено, що українську діалектну дієслівну лексику й семантику картографовано поряд з іншою діалектною лексикою на фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному рівнях у низці лінгвогеографічних джерел. Виявлено, що проаналізовані лінгвогеографічні праці умовно можна поділити на праці, які подають інформацію про *лексичну реалізацію дієслів*, і праці, які подають інформацію про *різномісну реалізацію дієслів*. У працях першої групи картографовано дієслівні значення, напр., укр. діал. 'виють (про вовків)', 'м'явкють (про котів)', 'зустріти', укр. сх.-слц. 'дієслова на позначення готувати розчину (на хліб і т. ін.)', 'сіяти (коноплі, льон)', 'чесати волокно на щітці' та карп. дієслівну фразеологію — 'людина (хвора, п'яна чи у звичайному, нормальному стані) спить так міцно, що її ніяк не можна зразу розбудити'. У працях другої групи поряд з лексичними картами автори подають семантичні, напр., середн. наддніпр.-степ. *ла'тати* [т'], сх.поліс. *кресати*. Виділено лінгвогеографічну працю, в якій застосовано біхронне лексичне картографування дієслів східнополіського говору. Встановлено, що в атласі, який присвячений спеціальному вивченню особливих зв'язків карпатоукраїнських говорів з говорами південнослов'янських мов, дієслівна лексика представлена на лексичних, семантичних картах та картах поширення дієслів, які містять інформацію про наявність цього дієслова в населеному пункті. Виявлено лінгвогеографічне джерело, в якому репрезентовано традиційну духовну культуру слов'ян та подано назви дій, пов'язані з міжособистісними контактами, різними почуттями й емоціями, подружніми стосунками та ін. Ці назви представлені на лексичних, семантичних, мотиваційних та номінативних дієслівних картах. Розглядаючи явище семантичного варіювання дієслова, П.Ю. Гриценко картографував семантичну структуру діалектного дієслова на наддіалектному рівні та на основі вирізнення окремих сем із цілісного значення синтагми *тере'бити* + *Object* виділив семантичні субкомплекси. Окреслено перспективи подальшого вивчення діалектної дієслівної лексики та семантики в українських говорах.

Ключові слова: українські говори, лінгвогеографічний аспект, дієслівна лексика, дієслівна семантика, карта, варіювання.

Проблема лінгвогеографічного опрацювання діалектної лексики й семантики є актуальною в сучасній українській діалектології, зокрема науков-

ці наголошували, що сьогодні «слов'янському мовознавству притаманний підвищений інтерес до вивчення територіальних діалектів, яке здійснюється в різних напрямках, але переважає лінгвогеографічний аспект. <...> Картографування діалектів великого ареалу, який охоплює кілька мов, надає діалектній карті статус особливого джерела лінгвістичної інформації. <...> Незаперечною істиною є те, що для створення адекватного уявлення про слов'янський континуум, як про структурований лінгвістичний простір, необхідно встановити на ньому типологічні ізоглоси» [Калнынь : 8, 57–58].

Дослідники описували стан лінгвогеографічного дослідження лексики тваринництва (В. М. Куриленко), сільськогосподарської лексики (Г. О. Козачук), мисливської лексики (Г. Л. Аркушин), зоологічної лексики (Н. П. Дейниченко), лексики харчування (Є. Д. Турчин), будівельної лексики (Л. І. Дорошенко), лексики на позначення людини та її рис (В. В. Леснова, Л. Я. Колеснік), ботанічної лексики (М.В. Поістогова, І. В. Гороф'янюк, Р. С. Омельковець, Т. П. Кукса, М. М. Ткачук, О. А. Дакі), весільної лексики (Н. В. Хібеба), назв одягу та взуття (Г. І. Гримашевич), назв хвороб (О. С. Стрижаківська), пастушої лексики (Т. О. Ястремська), ентомологічної лексики (Л. М. Шуст), назв їжі та кухонного начиння (В. П. Різник), орнітолексическої (Я. О. Литвиненко) та ін., проте стан дослідження діалектної дієслівної лексики й семантики в українських говорах описано не повною мірою¹, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета дослідження — проаналізувати стан вивчення діалектної дієслівної лексики й семантики в лінгвогеографічному аспекті, звернути увагу на основні проблеми в їх подальшому дослідженні.

На думку П. Ю. Гриценка, «лінгвістична карта, яка візуально представляє розташування у просторі, який картографується, елементів структури діалектної мови, є складним текстом — багаторівневим інформаційним продуктом, декодування якого містить зміст інтерпретації карти чи сукупність карт» [Гриценко 2015 : 47]. Порівняно з фонетичним і морфологічним рівнями картографування лексико-семантичного рівня є складнішим, оскільки найважливіше для лексикології питання про тотожність і окремішність слова вирішується на великому діалектному матеріалі, який також відбиває фонетичне, акцентологічне, словотвірне та морфологічне варіювання, тому під час інтерпретації і структурування діалектного матеріалу важливо встановлювати типологію розрізнявальних ознак, що допомагає за будь-якого варіювання знайти релевантні діалектні протиставлення і визначити їх взаємозв'язок або взаємозумовленість [Букринская : 9].

Українську діалектну дієслівну лексику й семантику скартографовано поряд з іншою діалектною лексикою на фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному рівнях у низці лінгвогеографічних джерел, наприклад, в «Атласі української мови» (АУМ 1): карта (к.) 13 'відповідники ненаголошеного *ě* (цілувати)', к. 143 'протетичний [г] (*орати*)', к. 159 'наголос дієслова *жєврїти*', к. 179 'суфікси -ува-, -ова- у дієсловах', к. 256 '1-а особа однини теперішнього часу дієслова *лїти*', к. 278 'словосполучення типу *беру серп*'; у «Лінгвістичному атласі Нижньої Прип'яті» (ЛАНП): к. 40

¹ Напрямки та стан дослідження дієслова в літературній та діалектній мовах з когнітивного погляду розглядала Т.В. Міроненко, стан та перспективи дослідження дієслівної лексики й семантики в українських говорах у дескриптивному й лексикографічному аспектах — О.М. Холод'юн.

‘метатеза в структурі *лоскотати*’, к. 70 ‘інфінітив дієслова з основою на голосний’, к. 84 ‘конструкції типу *пиду до батька*’ та ін.). Проаналізовані лінгвогеографічні праці умовно можна поділити на:

1) праці, які подають інформацію про *лексичну реалізацію дієслів*, наприклад, перший том одномовного «Атласу української мови» (АУМ) «Полісся, Середня Наддніпрянина та суміжні землі» містить 391 к., з них — 3 дієслівні к.: к. 327 ‘виють (про вовків)’: *вийут*, *в’ієйут*, *в’ейут*, *війут*, *ре’вут*, *гу’дут*, *т’рубл’ат*, *с’кугл’ат*, *за’вод’ат*; к. 328 ‘м’явкають (про котів)’: *н’аўкайут*, *м’н’аўкайут*, *м’йаўкайут*, *м’аўкайут*(?), *маўкайут*(?), *каўкайут*(?); к. 345 ‘зустріти’: *зуст’р’іти*, *ст’р’інуті*, *з’дибати*, *сп’ім’кати*, *стр’і’кати*, *стре’кат*, *устре’кат*; другий том «Волинь, Наддністріянина, Закарпаття і суміжні землі» — 407 к., з них — 11 дієслівних к. (341, 342, 343, 344, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384): напр., к. 342 ‘бекають (про овець)’: *бекайут*(?), *бечут*(?), *мекайут*(?), *б’лейут*(?), *б’л’айут*(?); к. 378 ‘бачити’, ‘побачити’: *бачити*, *зд’р’іти*, *вид’іти*, *в’(і)д’іти*; к. 381 ‘берегти’: *берег’ти*, *стерег’ти*, *пил’ну’вати*, *пазити*, *дози’рати*, *пантру’вати*, *хоро’нити*, *варовати*, *соко’тити*; перша частина третього тому «Слобожанщина, Донеччина і суміжні землі» — 144 к., з них — 2 дієслівні к.: к. 116 ‘бекають (про овець)’: *бекайут*(?), *мекайут*(?), *ме’кечут*, *ми’чат*, *б’лейут*, *ре’вут*; к. 117 ‘крякають (про качок)’: *к’р’акайут*, *к’р’ачут*, *кахкайут*, *кахко’т’ат*, *к’вакайут*; друга частина третього тому «Нижня Наддніпрянина, Причорномор’я і суміжні землі» — 151 к., з них — 7 дієслівних к. (101, 102, 122, 123, 137, 138, 139): напр., к. 101 ‘красується (про жито)’: *кра’суйіц’а*, *кв’і’туйе*, *цв’і’те*; к. 138 ‘почекай’: *поче’кай*, *п’ідож’ди*, *обож’ди*, *стри’вай*; к. 139 ‘ковтати’: *коў’тати*, *гли’тати*, *ли’гати*. Зазначимо, що АУМ — загальнонаціональний лінгвістичний атлас, завданням якого було не лише показати функціонування територіальних діалектів української мови, але й відобразити в ареальній проєкції співвідношення літературно-нормативних і діалектних елементів, виявити діалектну основу літературної мови на різних рівнях мовної структури, її ареальні зв’язки із сусідніми мовами. Порівняно невелика кількість лексичних і семантичних карт зумовлена тодішніми вимогами до лінгвогеографічного опрацювання лексики, незначним числом лексичних запитань та нечіткістю деяких формулювань у відповідному розділі програми. Крім цього, не в усіх випадках було можливо ідентифікувати семеми, позначені різними лексемами, встановити характер реалій без малюнків, урахувати складність семантичних взаємозв’язків у конкретних лексико-семантичних групах (АУМ 1 : 8–9).

В одномовному «Лінгвістичному атласі українських говорів Східної Словаччини» 3. Ганудель (Ганудель) у першому томі «Назви страв, посуду і кухонного начиння» подано 127 к., з них — 9 дієслівних к. (4, 5, 6, 29, 34, 45, 47, 59, 79): напр., к. 4 ‘дієслова на позначення готувати розчину (на хліб і т. ін.)’: *заправіти*¹, *заправіті*, *вправіті* (*оправіті*), *замісіти*¹, *замісіті*; к. 29 ‘дієслова на позначення дії відігрівання сиру’: *огр’іти*¹, *огр’ійіті*, *вигр’іти*, *одогр’іти*, *одігр’іти*; к. 34 ‘дієслова на позначення дії чищення яйця’: *олупіти*, *олупіті*, *овупіти*, *облупіти*, *облупіт’і*, *влупіти* та ін.; у другому томі «Ткацька лексика» — 102 к., з них — 28 дієслівних к. (3, 6, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 24, 28, 40, 46, 50, 51, 57, 63, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 80, 88, 89): напр., к. 3 ‘сіяти (коноплі, льон)’: *сій’ати*, *сій’ати*, *ш’ій’ати*, *с’’ати*, *ш’’ат’і* та ін.; к. 24 ‘чесати волокно на щітці’: *чес’ати*, *чес’ати*, *ш’ес’ати*, *м’ькати*, *оде’рати*, *одр’’пати* та ін.; к. 71 ‘ткати полотно’: *тка’ти*, *ткац*, *тка’ті*, *тка’т’і*,

робіті полотні та ін.; у третьому томі «Назви будівництва і транспорту» — 142 к., з них — 1 дієслівна к. 2 'будувати (мурувати) хату': *будовати, буду-вати, муровати, ставіати, ставіти, робіти, робіти* та ін.

У «Лексичному атласі Правобережного Полісся» (ЛАПП) М. В. Никончук зазначив, що його програма збігається з програмою до «Лексичного атласу української мови» за змістом, а за методом обстеження й картографування відрізняється докорінно — його створено методом картографування семантичних мікрополів, а традиційний метод «від значення до слова» відіграє лише допоміжну роль [Щербина]. Програма охоплює географічну, сільськогосподарську, соціально-політичну, обрядову, культурну лексику. У праці представлено реалізацію 200 к., з них — 4 дієслівні к. (89, 103, 132, 168): напр., к. 168 'назви для дії обробляти просапні культури сапою або лопатою вперше': **сапати/ь, *саповати/ь, *шаровати/ь, апиуро'ват', проша'ровувати, *полоти/ь, *копати/ь, о'копат', а'копвац', оп'копуват', с'копувати, пере'копват, *с'ѣкти, *обс'ѣкать, пере'с'ѣкат(')*, **грасовати/ь, *с'ѣби'вати/ь, 'т'анат', *мотыж-, 'т'/ц'укат', *рыхлити/ь, *-крыс-, гачко'вати, *прасовати/ь*; к. 103 'назви для дії заливного дощу: іде, заливаючи землю': **п'ляжить, і'д'е аж п'л'аже, п'л'уж/шч'ім', х'л'ушч'ім'()*, **п'ряжить, *люишть, *дюжигть, б'іе, пе'ре, х'л'анайе, х'л'анув (мин.час), ш'парит'*;

2) праці, які подають інформацію про *різномовну реалізацію дієслів*, наприклад, в одномовному «Лінгвістичному атласі українських народних говорів Закарпатської області УРСР» (ДЛАЗ) Й. О. Дзендзелівський представив діалектний матеріал на 470 к. У першій частині виявлено 9 дієслівних к. (35, 80, 82, 91, 99, 111, 112, 113, 114), у другій — 17 к. (141, 156, 161, 165, 196, 197, 204, 205, 209, 222, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256), у третій — 8 к. (285, 400, 431, 433, 434, 435, 438, 441), які фіксують лексичне варіювання дієслів, що пов'язані з обробіткою сільськогосподарських культур, з різними народними обрядами, шиттям, пранням, мовленням, споживанням їжі та напоїв тощо. Часто зауважено специфіку вживання дієслова в різних населених пунктах, наприклад, на к. 35 значення 'робити похорон, закопувати в землю, передавати землі померлого' представлено лексемами: *ховати, пр'ятати, пр'ятати, по'гр'ібати (погребати)*. Водночас звернено увагу, що дієслово *погрібати*, крім цього, нерідко вживається і в ширшому значенні — 'ховати'. На к. 209 значення 'каструвати (видаляти, вирізувати статеві залози) биків, кабанів, коней і т. ін.' реалізовано дієсловами: *хорошати, харашиати, хар'эш'ати, корошати (корышиати), корошати, валашиати, валашити (валашиати, валашовати), валашиати, валашиати, валаши'ати, мешкати, мешкати, ме'шквати, мишквати, ме'шкувати*. У коментарях автор уточнив уживання дієслів, наприклад, у н.п. 17 *ме'шкувати* — 'каструвати переважно коней, биків', *корошати* — 'каструвати кабанів', а також зазначив, що *корошати* у двох населених пунктах уживають метафорично у значенні 'обламувати молоді пагінці на виноградній лозі після щеплення', 'обламувати зайві пагінці на стеблах тютюну, помідорів тощо'.

В атласі на одній карті скартографовано закарпатську дієслівну фразеологію, на якій подано дієслівні фразеологічні вирази на позначення 'людина (хвора, п'яна чи у звичайному, нормальному стані) спить так міцно, що її ніяк не можна зразу розбудити' (к. 327). Автор на підставі даних про поширення фразеологічних зворотів з основними (семантично невільними) словами: *глухан'а, глуша, глушкан'а, дурн'ачка* та ін. спробував відтворити межі поширення тепер уже не вживаних на більшій частині досліджуваної

території давніх назв для хвороби тиф, напр.: *спит*, *йак на глухán'у*; *спит*, *йак на глу́шу*; *спит'(т)*, *йак на глушкáню*; *спит*, *йак на глухтáн'у*; *спит*, *йак на глухтáн*; *спит'(т)*, *йак на дурн'áчку*, *дурн'áчку*; *спит*, *йак на дурну́*; *спит*, *йак на дурн'áйку*; *спит'*, *йак на глупáн'у*; *спит'*, *йак на глупáчку*; *спит' глупно*. Численні синоніми цих фразеологічних виразів, основними словами яких є утворення від інших коренів, під час картографування не враховано, напр.: *спит'*, *йак убі́тый*; *спит'*, *йак кыма́к*; *спит*, *йак мнух*; *спит*, *йак (гу) в бунду*; *спит*, *заспáв гибы в ван*; *спит'*, *йак дурный*.

В одномовному «Атласі лексики на позначення одягу, взуття, головних уборів і прикрас у говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя» Т. В. Щербини (Щербина) серед 169 к. представлено 8 лексичних к. на позначення дій, пов'язаних з одяганням взуття й одягу, з ремонтом та пранням одягу (8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 80): напр., к. 12 'одягати наречену в день весілля': *кв'і'чати*, *кві'чат'*, *ук'в'ічувати*, *ук'в'ічуват'*, *уби'рати*, *уби'рат'*, *прикра'шати*, *прикра'шат'*, *од'і'вати*, *од'і'ват'*; к. 13 'прати одяг': *ст'і'рати*, *ст'і'рат'*, *сти'рат'*, *п'рати*, *прат'*; к. 14 'зашити пірваний одяг': *зала'тати*, *зала'тат'*, *за'шити*, *за'шит'* і 1 семантичну к. дієслова *ла'тати [т']* (к. 15): 'лагодити одяг, пришивати латки, зашивати', 'прибивати дошки-лати до кроків', 'лагодити, усуваючи пошкодження в чому-небудь'. Атлас, укладений за результатами картографування ареалогічно релевантної лексики, репрезентує специфіку перебігу мовних процесів у досліджуваних говірках і своєрідність діалектної межі, що становить велику кількість вкраплень різнодіалектних явищ і мікроарелів, які переважно представляють явище регіоналізмів, не засвідчених у жодній з діалектологічних праць. Картографування зазначених назв дозволяє не тільки уточнити середньонадніпрянсько-степову межу, але й засвідчує їх ареалогічну цінність і необхідність використання матеріалів лексичного рівня мови для розв'язання важливих проблем діалектології [Щербина].

В одномовному «Атласі східнополіських говірок» Д. А. Марєєва (Марєєв) застосовано біхронне картографування: зіставлено матеріали, зафіксовані в середині ХХ ст. і представлені в «Атласі української мови», та матеріали, зібрані автором протягом 2010–2016 рр. за тією самою програмою в тому самому мовному просторі. У праці вміщено 430 к., із яких 385 к. — біхронні (у тому числі 16 — зведені) та 45 — синхронні, з яких 6 — дієслівні лексичні (392, 393, 398, 399, 400, 402): напр., к. 398 'співає': *сп'і'вайє*, *'п'ейє*, *па'йот*; 399 'лоскотати': *лоско'тати*, *слако'тат'*, *злака'т'ім'*, *шчоко'тат'*, *шчеко'тат'*, *счоко'тат'*, *шока'тат'*; к. 400 'орати': *о'рати*, *па'хат'* та 2 семантичні (к. 403 *кресати*, к. 404 *теребити*); також семантику дієслова подано як супровідну ознаку на фонетичній к. 85-б 'семантичне варіювання лексеми *сльота* у зв'язку з її фонетичною структурою', напр.:

к. 403 *кресати*: 'добувати вогонь кресалом', 'добувати вогонь кремнієвою запальничкою', 'бити камінь об камінь', 'обрубувати гілля', 'рубати деревину', 'тесати', 'різати', 'йти швидко', 'інтенсивно танцювати', 'із запалом сапувати', 'кувати сапи', 'лаятися', а також у вислові на '*нервах кре'сати* 'нервувати когось';

к. 404 *теребити*: 'тріпати прядиво, льон, коноплі', 'обрубувати гілля', 'обдирати що-небудь', 'м'яти', 'молотити', 'нести чи тягти щось', 'ворушити', 'дрібнити', 'балакати, розмовляти', 'їсти', 'збивати що-небудь у купу граблями', 'перекидати щось із місця на місце, із купи в купу', 'використовувати щось до останку', 'влаштовувати когось на роботу', 'вилущувати зерно, насіння', 'розчищати місцевість від заростів', 'висмикувати', 'об-

смикувати', 'скубити', 'щось перебирати', 'нести вкрадене', 'довбати', 'робити щось заново', 'вести пусті, беззмістовні розмови', 'напитися горілки'.

На кк. 392, 393, 398, 399, 400 представлено дворівневе біхронне картографування, яке дає змогу виявити зміни в структурі говірок, визначити напрями цих змін, установити мовні та позамовні чинники розвитку діалектних систем, на кк. 402, 403, 404 — синхронне картографування, де подано інформацію про функціонування дієслівної лексики й семантики на сучасному часовому зрізі. Автор зазначив, що на підставі аналізу матеріалів атласу можна зробити висновок про переважання тенденції до збереження структури досліджуваних говірок (Марєєв : 4).

Дієслівну лексику українських говорів Карпат зафіксовано в «Карпатському діалектному атласі» (КДА). Скартографовано діалектний матеріал бойківських, закарпатських, покутсько-буковинських, гуцульських та частину наддністрянських говорів, на території яких живе давнє українське населення; найбільш архаїчні говори представлено в гірських районах цієї території (КДА : 27). Основне завдання КДА полягало в спеціальному вивченні в українських говорах особливих зв'язків південно-західних (= карпатоукраїнських) говорів з говорами південнослов'янських мов (Клепикова : 147). Серед карт, зібраних у КДА, 39 — лексичні, 33 — семантичні, 138 — карти поширення слова, які містять інформацію про наявність цього слова в населеному пункті, 2 — структурні, на яких показано співвідношення значень двох (кількох) однокоренових лексем, що одночасно функціонують у говірці (КДА : 30). Дієслівну лексику подано на 1 лексичній к. 178 'пиляти впоперек (дерево, дрова)': *різати*, *палéтэ*, *фірісловáти*, у коментарях до якої вказано дієслова *тёрти*, *трачкувати*, *драчовáти* зі значенням 'пиляти вздовж (на дошки)', 1 семантичній к. 62 *грати*: 'танцювати', 'грати на музичному інструменті' та 16 к. поширення дієслів (61, 113, 154, 171, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197), у коментарях до яких зазначено фонетичні варіанти лексеми та її семантика: напр., на к. 187 репрезентовано поширення дієслова *гомзити*, а в коментарях — семантику: 1) 'повзати по тілу, кишіти (про комах)', 2) 'свербіти, чухатися', 3) 'накрапати', 4) 'бути непосидючою людиною', 5) 'хотітися', а також прокоментовано однокореневі слова, які не скартографовано.

Додатковим джерелом інформації про картографування діалектної дієслівної лексики є публікація архівних матеріалів КДА, зокрема Г. П. Клепикова у «Матеріалах до "Карпатського діалектологічного атласу"». 2. З дієслівної лексики» (Клепикова) зазначила, що після першого випуску КДА не опубліковано видання інших випусків, де карти відбивали б послідовно різні лексико-семантичні групи й деякі явища словотвірного рівня (Клепикова : 147). Авторка опрацювала матеріали відповідей на 25 запитань програми до КДА з розділу IX «Дієслова» (що містить близько 100 запитань) та подала карти, коментарі й некартографовані матеріали (НМ). Укладено 17 к. і 8 НМ, зокрема в останніх зафіксовано дієслова, які мають незначні ареали, проте цікаві в карпатологічному плані. Серед карт представлено 8 семантичних к. (1, 4, 5, 9, 10, 12, 14, 16): напр., на к. 12 представлено повну семантику дієслова *надити*: 1) 'приклепати, приварити залізну смугу (на лемех, мотику, які сточилися), надставити'; 2) 'виправити; зробити що-небудь'; 3) 'приманити, приручити, принадити (тварину, людину)'; 4) одиничні значення; в КДА описано лише його фрагмент: к. 154 1) 'приварити залізну смугу на ле-

мех, мотику які сточилися»; 2) 'розтягнути, розплющити лемех, який сточився'; 3) 'приклепати залізну смугу на лемех, який сточився' (КДА : 210–211), а також 9 к. поширення (2, 3, 6, 7, 8, 11, 13, 15, 17): напр., к. 2 поширення дієслова *варуватися* 'берегтися'; к. 6 поширення дієслів *здимити*, *здиміти* і под. у значенні 'зникнути як дим'; к. 17 поширення дієслова *пулити* 'широко відкрити очі'.

У багатомовному «Загальнослов'янському лінгвістичному атласі» (Вип. 10. Серія «Народні звичаї») (ОЛА 10) на 64 к. і 22 НМ подано у просторовій проєкції варіативні ланки однієї з найдавніших ділянок лексичної системи слов'янських діалектів, яка пов'язана з традиційною духовною культурою слов'ян. Лексика, що входить до випуску, надзвичайно цікава в історико-культурному аспекті: переважно праслов'янська за походженням, вона відбиває стародавні міфопоетичні погляди слов'ян на життя й навколишній світ. Серед картографованих сюжетів (назви осіб, свят та обрядів, різних ритуальних предметів, локусів, абстрактних понять тощо) є назви дій, що пов'язані з міжособистісними контактами, різними почуттями й емоціями, подружніми стосунками та ін. Ці назви представлені на 12 лексичних к. (№ 1 L 2189, № 2 L 2190, № 3 L 2191, № 4 L 2194, № 6 L 2196, № 12 L 2203, № 18 L 2249, № 19 L 2250, № 27 L 2278, № 34 L 2287, № 38 L 2297, № 42 L 2340), 1 семантичний к. (№ 5 F(Sm) 2195), 3 мотиваційних к. (№ 52 L 2203, № 56 L 2250, № 57 L 2340) та 1 номінативний к. (№ 53 L 2203).

На лексичній карті, напр., № 1a L 2189 значення 'зустріне' в українських говірках представлено дієсловами *st' rityt*, *zust' r'ityt*, *zust' ryene*, *syst' r'iene*, *ust' r'inə*, *ust' r'ityt*, *vst' r'inət's'a*, *fst' r'iny*, *st' rec'ic*, *ust' rec'ic*, *z' dybaje*, *z' de-baje*, *z' dybajy*, *z' dybə*, *z' dobyt*, *sp'it' kajy*, *t' rafe* (r) тощо.

На семантичних картах виявлено «відмінності, які в структурному відношенні подібні до полісемії. На таких картах відбито класифікацію за багатьма ознаками, оскільки семантична структура діалектних відмінностей характеризується складністю і багатоплановістю» (ОЛА 10 : 9). На к. № 5 F (Sm) 2195 1 sg praes **ljubjō*, **lubimь* різні значення того самого слова співвідносяться один з одним за принципом ланцюжкової або радіальної полісемії, у зв'язку з чим під час картографування передано такі значення, як 'любити кого- або що-небудь', 'подобатися, відчувати задоволення', 'хотіти, бажати', 'обіцяти' й 'цілувати'.

На мотиваційних картах можна простежити мотиви номінації, напр., на к. № 52 L 2203 'виходить заміж': у більшості слов'ян жінка виступає як соціально неповноцінна особа, що займає підлегле становище в сім'ї, бо вона віддається в дружини (напр., моделі *otъ-da-j-e-tь<se>*, *otъ-da-va-j-e-tь<se>*, *vy-da-j-e-tь<se>*, *vy-da-va-j-e-tь<se>*) і йде в іншу сім'ю «за чоловіком» (напр., моделі *vy-xod-i-tь za mōž-ь*, *vy-xod-i-tь vъ za mōž-ь*), разом з тим у деяких південних і західних слов'ян вона виступає як соціально активна особа, яка набуває іншого статусу, бо вона *žen-i-tь<se>*, *ob-žen-i-tь<se>*, *mōž-i-tь<se>*, *o-mōž-i-tь<se>*, *rōč-i-tь<se>*, *rōk-u-j-e-tь<se>* та ін. На іншій мотиваційній карті № 57 L 2340 подано значення 'похоронить (покійника)' та мотиви номінації, зокрема в українських говірках мотиваційна ознака 'закопувати, заривати' представлена лексемами, напр., *pohre'be*, *pohrə'be*, *pohry'be* (r), *zahre'be* (pejor.), *zako'pa*, *zako'pajə*, мотиваційна ознака 'ховати, зберігати' — напр., *xo'waji*, *xa'waje*, *poxo'vaje*, *poxo'waje*, *paħa'vaje*, *puxu'wajə*, *zaħo'waje*,

xoro'nyt', poxo'ronyt, puxu'ranyt, мотиваційна ознака 'обряджати' — напр., *sp'r'etat', pop'r'ec'e, p'r'ače, sp'r'ače, zap'r'ače*.

Номінативні карти експлікують відмінності у способах номінації картографованої реалії: однослівні номінації (способи їх словотворення, характер дериваційної бази і словотвірних засобів), описові синтаксичні конструкції (частиномовна належність і характер синтаксичних зв'язків), напр., на к. № 53 L 2203 значення 'виходить заміж' репрезентовано однослівними номінаціями, зокрема в українських говірках зафіксовано моделі *vy-da-j-e-tb<se>*, *otb-da-j-e-tb<se>*, *o-druž-u-j-e-tb<se>*, *po-druž-u-j-e-tb<se>*, й описовими конструкціями, які розрізняються характером сполучуваності елементів, що входять до них, зокрема в українських говірках — модель Verb (корені: *-xod-*, *-da-*) + Subst (*za mōž-b*): *vy-xod-i-tb za mōž-b*, *vy-da-j-e-tb<se> za mōž-b*.

Матеріали тому показують діалектну диференціацію сучасної Славії, зокрема виділено дієслівну лексику, яка локалізована в діалектах трьох слов'янських мовних груп, наприклад, поширення дієслів *sъ-//rět-n-e-tb* (к. № 1 L 2189 'зустріне'), *ljub-i-tb* (к. № 3 L 2191 'любить (мати)'), *žel-a-j-e-tb* (к. № 6 L 2196 'бажає (здоров'я)'), а також чітке протиставлення північної і південної Славії, напр., к. № 4 L 2194 'цілує': *cělu-j-e-tb*, *cěl-j-u-j-e-tb* і *ljub-i-tb*, *ljub-e-tb*, *ljub-a-j-e-tb*; к. № 19 L 2250 'палить (цигарку)': *kur-i-tb* і *puš-i-tb* (ОЛА 10 : 10).

Семантичну структуру діалектного дієслова *тере'бити* на наддіалектному рівні проаналізував П. Ю. Гриценко (картосхема № 16) [Гриценко 1990 : 165–171]. На основі вирізнення окремих сем із цілісного значення синтагми *тере'бити* + *Object* він виділив такі семантичні субкомплекси:

1) 'відділяти насіння рослин від стебел, соломі': 'вилушувати зерно (безвідносно до рослини; загальна назва)', '~ насіння сояшника', '~ горох, квасолі, біб', 'знімати зерно кукурудзи з качанів', 'вилушувати зерно маку', '~ коноплі', '~ льону';

2) 'рубати дерево': 'обрубувати гілля, сучки з дерев; знімати кору', 'рубати дрова, дерево, лозу';

3) 'розчищати землю, готувати до посіву': 'розчищати поле, сіножать від корчів, кушів; корчувати', 'розчищати ліс; корчувати дерева', 'рівняти поле', 'розпушувати землю', 'розгрібати, псувати підготовлене поле, грядку', 'м'яти, крутити';

4) 'пересувати що-небудь': 'важко нести, рухати що-небудь (переважно перед собою)', 'тягти що-небудь';

5) 'збирати врожай': 'брати, вибирати льон, коноплю', 'вибирати картоплю', '~ огірки', '~ цибулю', '~ ягоди';

6) семантично віддалені вторинні номени: 'багато їсти', 'багато говорити; лаяти; обмовляти'.

Автор картосхеми зазначив, що просторова проєкція семантики розкриває етапи змін значення дієслова аналогічно до того, як зміни формальні постають у певній послідовності завдяки їх розгляду в ареальному контексті [Гриценко 1990 : 151].

Отже, діалектні атласи — це одна з форм презентації діалектної інформації. На думку О. Є. Кармакової та І. А. Букринської, «лексична карта — вищий ступінь лінгвогеографічного узагальнення матеріалу» [Букринская : 16]. Як зазначає Т. В. Щербина, сьогодні багато тематичних груп лексики українських говорів або зовсім не вивчено, або інформація про них неповна. Водночас недостатньо й нерівномірно подано лексику і в національному атласі,

тому у зв'язку з цим зростає актуальність вивчення лексичних систем конкретних регіонів і тематичних груп [Щербина]. Розглянуті лінгвогеографічні праці фіксують склад і семантику дієслівної лексики принагідно. Умовно їх можна поділити на праці, які подають інформацію про лексичну реалізацію дієслів, і праці, які подають інформацію про різнотипну реалізацію дієслів. Аналіз цих джерел засвідчує нерівномірність представлення діалектного дієслівного варіювання: автори частіше картографують лексичне дієслівне варіювання, рідше — семантичне. Виокремлено лінгвогеографічне джерело, де застосовано біхронне лексичне картографування діалектного дієслівного матеріалу східнополіських говірок, що дає змогу зіставити діалектні дані двох часових зрізів. Виявлено картографування семантики дієслів в окремих говорах (наприклад, східнополіському, середньонадніпрянсько-степовому), в українських говорах загалом та в загальнослов'янському ареалі.

Дієслівна лексика й семантика українських говорів лінгвогеографічно представлена недостатньо та потребує подальших наукових досліджень, зокрема, постають проблеми визначення тенденцій просторового розміщення української діалектної дієслівної лексики, окреслення напрямів і меж дієслівного семантичного варіювання, здійснення поліхронного лінгвогеографічного дослідження дієслів у регіональному й загальноукраїнському ареалах та укладання відповідних атласів — «Лексичного атласу української мови» й регіональних атласів дієслівної лексики.

ЛІТЕРАТУРА

- Букринская И. А., Кармакова О. Е. Лексическая карта: источник и верификация исследования. *Исследования по славянской диалектологии. 18 : Актуал. аспекты изучения лексики слав. диалектов*. Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2016. С. 1–18.
- Гриценко П. Е. Лингвистическая география — инструментарий познания языка. *Актуальные проблемы русской диалектологии: к 100-летию издания Диалектологической карты русского языка в Европе : тез. докл. Междунар. науч. конф. (30 окт. — 1 нояб. 2015 г.)*. Москва : Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, 2015. С. 44–51.
- Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ : Наук. думка, 1990. 268 с.
- Калнынь Л. Э. Диалектная карта как инструмент изучения особенностей славянского диалектного континуума. *Исследования по славянской диалектологии. 5 : Актуал. пробл. слав. лингвогеографии*. Москва : Ин-т славяноведения РАН, 1998. С. 8–65.
- Кобирина Г. С., Рябец Л. В. Українська діалектологія: витоки та перспективи. *Укр. мова*. 2018. № 4. С. 92–100.
- Щербина Т. В. Представлення лексики в регіональних атласах : доповідь. *Матеріали Пленуму Наукової ради «Українська діалектна лексикографія на тлі лексикологічних та лінгвогеографічних студій» (Київ, 29 листоп. 2013 р., Інститут української мови НАН України)*. URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/councils/ukrajinska-mova/Pages/ukrajinska-dialektna-leksyko-grafichnyh-studij.aspx> (дата звернення: 04.04.2020).

ДЖЕРЕЛА

- АУМ Атлас української мови : в 3 т. / редкол.: Матвіяс І. Г. (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1984–2001.
- Ганудель Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини : в 3 т. Братислава; Прешов : Словац. пед. вид-во, 1984–2001.
- ДЛАЗ Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР : у 3 ч. Ужгород : Вид-во Ужгород. нац. ун-ту, 1958–1993.
- КДА Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М. и др. Карпатский диалектологический атлас : в 2 ч. Москва : Ин-т славяноведения Акад. наук СССР, 1967.
- Клепикова Клепикова Г. П. Материалы к «Карпатскому диалектологическому атласу». 2. Из глагольной лексики. *Исследования по славянской диалектологии. 12 : Ареал. аспекты изучения слав. лексики.* Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2006. С. 147–191.
- ЛАНП Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті / відп. ред. І. Г. Матвіяс. Київ : Наук. думка, 1985. 136 с.
- ЛАПП Никончук М. В. Лексичний атлас Правобережного Полісся. Київ; Житомир : Незалеж. ін-т екології Полісся, 1994. 20 с. + 200 к.
- Мареев Мареев Д. А. Атлас східнополіських говірок. Київ : Інститут української мови НАН України, 2019. (Рукоп.).
- ОЛА 10 Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 10. Народные обычаи / отв. ред. Т. И. Вендина. Москва; Санкт-Петербург : Нестор-История, 2015. 276 с.
- Щербина Щербина Т. Атлас лексики на позначення одягу, взуття, головних уборів і прикрас у говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя. *Ареалогія середньонадніпрянсько-степового порубіжжя* : монографія. Черкаси : Вид. П. С. Андрощук, 2009. С. 99–298.

REFERENCES

- Bukrinskaya I. A., Karmakova O. E. (2016). Leksicheskaya karta: istochnik i verifikaciya issledovaniya. *Issledovaniya po slavyanskoj dialektologii. 18: Aktual'nye aspekty izucheniya leksiki slavyanskikh dialektov.* Moscow: Institut slavyanovedeniya RAN, 1–18. [In Russian].
- Gricenko P. E. (2015). Lingvisticheskaya geografiya — instrumentarij poznaniya yazyka. *Aktual'nye problemy russkoj dialektologii: k 100-letiyu izdaniya Dialektologicheskoy karty russkogo yazyka v Evrope: tezisy dokladov Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii (30 oktyabrya — 1 noyabrya 2015 g.).* Moscow: Institut russkogo jazyka im. V. V. Vinogradova RAN, 44–51. [In Russian].
- Hrytsenko P. Yu. (1990). Arealne variuvannia leksyky. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Kalnyn' L. E. (1998). Dialektnaya karta kak instrument izucheniya osobennostej slavyanskogo dialektного kontinuum. *Issledovaniya po slavyanskoj dialektologii. 5: Aktual'nye problemy slavyanskoj lingvogeografii.* Moscow: Institut slavyanovedeniya RAN, 8–65. [In Russian].
- Kobyrynka H. S., Riabets L. V. (2018). Ukrainska dialektolohiia: vytoky ta perspektyvy. *Ukrainska mova*, (4), 92–100. [In Ukrainian].

Shcherbyna T. V. (2013). Predstavlennia leksyky v rehionalnykh atlasakh: dopovid. *Materialy Plenumu Naukovoï rady «Ukrainska dialektna leksykohrafiia na tli leksykologichnykh ta linhvoheohrafichnykh studii»* (Kyiv, 29 lystopada 2013 r., Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy). URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/councils/ukrajinska-mova/Pages/ukrainska-dialektna-leksykografiia-na-tli-leksykografichnyh-studij.aspx> (last accessed: 4.04.2020). [In Ukrainian].

SOURCES

- AUM Atlas ukrainskoi movy (1984–2001) (in 3 vols). I. H. Matviias (Resp. Ed.) ta in. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- DLAZ Dzendzelivskiy Yo. O. (1958–1993). Linhvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSR (in 3 p). Uzhhorod: Vydavnytstvo Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. [In Ukrainian].
- Hanudel Hanudel Z. (1984–2001). Linhvistychnyi atlas ukrainskykh hovoriv Skhidnoi Slovacchyny (in 3 vols). Bratislava; Preshov: Slovatske pedahohichne vydavnytstvo. [In Ukrainian].
- KDA Bernshtejn S. B., Illich-Svitych V. M., Klepikova G. P., Popova T. V., Usacheva V. V. (1967). Karpatskij dialektologicheskij atlas (in 2 p.). Moscow: Institut slavyanovedeniya Akademii nauk SSSR. [In Russian].
- Klepikova Klepikova G. P. (2006). Materialy k «Karpatskomu dialektologicheskomu atlasu». 2. Iz glagol'noj leksiki. *Issledovaniya po slavyanskoj dialektologii. 12: Areal'nye aspekty izucheniya slavyanskoj leksiki*. Moscow: Institut slavyanovedeniya RAN, 147–191. [In Russian].
- LANP Nazarova T. V. (1985). Linhvistychnyi atlas Nyzhnioi Prypiati. I. H. Matviias (Resp. Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- LAPP Nykonchuk M. V. (1994). Leksychnyi atlas Pravoberezhnoho Polissia. Kyiv: Nezalezhnyi instytut ekolohii Polissia. [In Ukrainian].
- Marieiev Marieiev D. A. (2019). Atlas skhidnopoliskykh hovirok. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy. (Manuscript). [In Ukrainian].
- OLA 10 Obshcheslavjanskij lingvisticheskij atlas. (2015). Seriya leksiko-slovoobrazovatel'naya. Iss. 10. Narodnye obychai. T. I. Vendina (Resp. Ed.). Moscow; Saint Petersburg: Nestor-Istoriya. [In Russian].
- Shcherbyna Shcherbyna T. (2009). Atlas leksyky na poznachennia odiahu, vzuttia, holovnykh uboriv i prykras u hovirkakh serednonaddnipriansko-stepovoho porubizhzhia. *Arealohiia serednonaddnipriansko-stepovoho porubizhzhia: monograph*. Cherkasy: Vydavets Androshchuk P. S., 99–298. [In Ukrainian].

O. M. KHOLODON

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

E-mail: kholodonolena@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7546-6479>

STUDY OF VERBS AND THEIR MEANINGS IN UKRAINIAN DIALECTS: A LINGUOGEOGRAPHICAL APPROACH

Ukrainian dialectal verb lexicon and semantics are mapped near other dialectal vocabulary at phonetic, morphological, lexical and syntactic levels in a number of linguogeographical sources. The problem of presentation of verb lexicon and semantics is

demonstrated on the example of several linguogeographical works that can be divided into two groups. Works of the first group provide information about lexical verb variation. In these works the verb semes are mapped, e.g. Ukrainian dial. 'howl (about wolves)', 'meow (about cats)', 'to meet', Ukrainian-Slovakian 'verbs that indicate cooking of leaven (for bread, etc.)', 'to sow (hemp, flax)', 'to comb the fiber on the brush' and Transcarpathian verb phraseology — the seme 'a person (sick, drunk or in a normal state) sleeps so hard that nobody can wake him (e.g. *спит, йак на глухан'у*; *спит, йак на глушу*; *спит'глупно*). The second group consists of works that provide information about lexical and different types realizations of verbs. Near other maps about lexical implementation of verb semes the authors give semantic maps, e.g., maps Middle Dnieper and Steppe *ла'тати* [*т'*], Eastern Polissian *кресати* (that has meanings 'to make fire with a flint', 'to make fire with a silicon lighter', 'to beat stone against stone', 'to cut down a branch', 'to fell the wood', 'to hew', 'to cut', 'to go quickly', 'to dance intensively', 'to sap with passion', 'to forge a sap', 'to swear'). It is established that in the atlas, dedicated to the special study of links between Carpatho-Ukrainian and Southern Slavic languages, verb lexicon is presented on lexical, semantic maps and verb spreading maps that contain the information about verb presence in the settlement. A linguogeographical source that represents Slavs' traditional spiritual culture and presents names of actions related to interpersonal contacts, different feelings and emotions, marital relations, etc. is revealed. These names are presented on lexical, semantic, motivational and nominative verb maps. Analyzing the phenomenon of verb semantic variation, P.Yu. Gritsenko mapped the semantic structure of the dialectal verb at the supra-dialectal level and on the basis of distinguishing separate semes from the integral meaning of syntagma *меpe'буми* + *Object* he identified semantic subcomplexes. The study outlines vistas of further research into Ukrainian dialectal verbs and their semantics.

Keywords: Ukrainian dialects, linguogeographical approach, verb lexicon, verb semantics, map, variation.

Дата надходження до редакції — 22.10.2020

Дата затвердження редакцією — 11.11.2020